

5. Makov, P. (2005), *Utopia: Khroniky 1992–2005* [Utopia: Chronicles 1992–2005]. Kyiv, Dukh i Litera. (in Ukrainian).
6. Nosko, K. (2015), Oleg Gryshchenko: “Folk art – kind of meditation”, *ArtUkraine* [ArtUkraine], Available at : <http://artukraine.com.ua/a/oleg-grishchenko/#.Wq66r6huZPY>
7. Pogarskiy, M. (2014). *Fenomen Knigi Khudozhnika* [Phenomenon of the artist’s book]. Moscow, Publishing of the International Association “Artist’s Book”. (in Russian).
8. Prokopenko, M. (2015), Fruits of memory and experience, *Den* [Day], Available at : <http://m.day.kyiv.ua/uk/photo/plody-pamyati-i-dosvidu>

УДК 76.038.532:821.161.2 “1950–2000”

Марина Токар

**ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ ЗАГАЛЬНИХ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ ОБРАЗІВ
ЛІТЕРАТУРНИХ ГЕРОЇВ В УКРАЇНСЬКІЙ КНИЖКОВІЙ ІЛЮСТРАЦІЇ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ**

У статті розглянуто вплив ілюстративної автономії та візуально-текстової спільності художнього твору на трансформацію образів літературних героїв в українській книжковій ілюстрації другої половини ХХ століття. Визначено, що літературоцентризм дитячої книжкової ілюстрації протягом цього періоду доповнюють новими прикладами виходу за межі літературного тексту. Підсумовано, що українська дитяча книга пронесла класичні образи через три великі трансформаційні періоди, залишаючись при цьому в просторі постійно актуального та достатньо успішного у маркетинговому сенсі сегмента “вічної” літератури.

Ключові слова: українська книжкова ілюстрація, образи літературних героїв, літературоцентризм, друга половина ХХ століття.

Марина Токар

**ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ОСНОВА ОБЩИХ ТЕНДЕНЦИЙ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВ
ЛИТЕРАТУРНЫХ ГЕРОЕВ В УКРАИНСКОЙ КНИЖНОЙ ИЛЛЮСТРАЦИИ ВТОРОЙ
ПОЛОВИНЫ ХХ ВЕКА**

В статье рассмотрено влияние иллюстративной автономии и визуально-текстовой общности художественного произведения на трансформацию образов литературных героев в украинской книжной иллюстрации второй половины ХХ в. Определено, что литературоцентризм детской книжной иллюстрации на протяжении этого периода дополняется новыми примерами выхода за пределы литературного текста. Подитожено, что украинская детская книга провела классические образы через три крупные трансформационные периоды, оставаясь при этом в пространстве постоянно актуального и достаточно успешного в маркетинговом смысле сегмента “вечной” литературы.

Ключевые слова: украинская книжная иллюстрация, образы литературных героев, литературоцентризм, вторая половина ХХ века.

Maryna Tokar

**THEORETICAL BASIS OF GENERAL TENDENCIES OF THE DEVELOPMENT OF
IMAGES OF LITERARY HEROES IN UKRAINIAN BOOK ILLUSTRATION OF THE
SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY**

The Ukrainian literary classic is a work of a certain time period, which is still relevant today. The artistic status of classical works is quite honoured and obvious, since it is classical

Ukrainian literature that for a long time represents national artistic creativity both in Ukraine itself and abroad.

The purpose of the article is the theoretical basis of general trends of literary heroes' images in Ukrainian book illustration in the second half of the twentieth century.

The creations of I. Kotlyarevsky, Lesia Ukrainka, I. Franko and others world-famous authors form a repertoire of almost every publishing house, especially during the second half of the 20-th and the beginning of the 21-st century. The process of publishing and reprinting the works confirms the following trends in the nature of the construction of a visual series within the children's literary classics:

– the advantage of the classical image; its visual rethinking; in many cases it is rather a positive feature, since it attests the value properties of literature as “eternal” art, which is modern in all circumstances;

– representation of the classic characters, which in turn has two subspecies: flexible under the influence of new interpretation of the content of the classical work; modification in the illustrative concept, its modernization, but without a dialogue with the literary qualities of the work;

– commercial use of a literary brand for profit; creating a marketing design component that determines which visual techniques and artistic solutions are potentially commercially beneficial.

The problem of “deconstruction of the hero” is also of a great importance for understanding the general trends in the development of artistic images in illustrating the children's book. Discussions about the primacy or secondaryness of visual and text narratives, in particular concerning the children's book, continue to exist at all times.

The question of literary centrality of children's book illustration and nature oriented character of art books for children becomes especially acute.

The visual representation of an artistic creation is, in our opinion, a complex phenomenon that is formed in the space of at least three fundamental socio-cultural systems:

– artistic and literary, which is responsible for the textual properties of the book;

– design and constructive, describing the material idea of the book in the language of ergonomics and organoleptics;

– artistic and graphic, which forms a visual narrative of literary works and books as a structure.

Thus, illustrative autonomy and text-and- visual unity of the work of art, in our opinion, considerably affect the transformation of the images of literary heroes in Ukrainian book illustrations of the second half of the twentieth century. Literature centering of children's book illustration, typical for the 1950's–1960's, supplemented in the 1970's–1980's by new examples of going beyond the literary text, subsequently forms a very colorful and diverse atmosphere of final Soviet period called “perestroika”.

In the realm of native literature, the deconstruction of the hero has especially significant manifestations, as the Ukrainian children's book carried classical images through at least three major transformation periods – the Soviet, post-Soviet and modern – while remaining in the space of a constantly relevant and successful in the marketing sense segment of “eternal” literature.

Key words: *Ukrainian book illustration, images of literary heroes, literary centering, second half of the twentieth century.*

Українська літературна класика – витвір певного часового періоду, який і сьогодні є актуальним. З одного боку, це доволі традиційна література, що значною мірою склалася наприкінці XIX – на початку XX століття. З іншого боку, високий мистецький статус класичних творів є цілком заслуженим та очевидним, оскільки саме класична українська література впродовж тривалого часу репрезентує національну художню творчість і в самій Україні, й за її межами.

Розглядаючи зазначену тему, ми опиралися на сучасні дослідження і наукові розвідки. Так, Н. Бейнарис [1] виокремив функції та зазначає особливості створення ілюстрації в концепції дитячої навчальної книги. С. Ковальчук [5], зокрема, звернулася до вивчення книги як художньо-естетичного феномена.

На питаннях своєрідності дитячої літератури та її сприйняття з боку сучасних молодших школярів зосередив увагу А. Ємець [4]. Освітньо-виховний потенціал ілюстрації дитячої книги розглянула Ю. Федіна [8].

В. Челомбітько та М. Мажуга [11] вивчали, зокрема, дослідження впливу візуальної інформації у підручниках на засвоєння навчальної програми.

До проблематики дизайну оформлення української дитячої книги на прикладі казок звернувся О. Харченко [9]. Так, Д. Туйсіна [7] розглянула типологію дитячої книги. Також О. Сподарик [6] порушила питання комбінаторики вживання ілюстрації як елемента полікодового художнього тексту.

М. Хоуріхен визначив та проаналізував проблему “деконструкції героя” на прикладі дитячої літератури [12].

Мета статті – дослідити теоретичне підґрунтя загальних тенденцій розвитку образів літературних героїв в українській книжковій ілюстрації другої половини ХХ століття.

Перевірені часом твори І. Котляревського, Лесі Українки, І. Франка та інших всесвітньо відомих авторів становлять репертуар чи не кожного видавництва, особливо упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Як зауважує А. Ємець: “Дитяча література ХІХ століття – це в більшості твори не для дітей, а про дітей, які живуть у злиднях, страждають. Найбільшою складністю для сприйняття творів ХІХ століття дітьми молодшого шкільного віку є обсяг творів та розуміння застарілих слів, що пов’язано з “недитячим” спрямуванням творчості письменників, які розраховували переважно на дорослу аудиторію” [4, с. 113].

Відтак, постійну видавничу “експлуатацію” творів, сформованих у межах інших історичних реалій та для іншої цільової аудиторії, багато дослідників визнають як одну “з хронічних хвороб українського дитячого книговидання” [3, с. 27]. Суттєвий вплив зазначена риса має і на візуальну репрезентацію образів героїв дитячої класичної літератури. Наприклад, відома дослідниця дитячого читання С. Ковальчук стверджує, що “найвпливовішим чинником, що визначає образність, просторове рішення художнього оформлення книги, є стиль епохи. Тобто інтерпретація твору в будь-якому разі здійснюється з позиції сучасності” [5, с. 225]. Зауважимо, що це – за умови різного характеру існування та інтерпретації поняття “сучасність”.

Процес видання та перевидання творів засвідчує наступні тенденції у характері побудови візуального ряду в межах дитячої літературної класики:

- перевага класичного образу; його візуальне переосмислення; у багатьох випадках це є радше позитивною рисою, оскільки засвідчує ціннісні властивості літератури як “вічного” мистецтва, що залишається сучасним за будь-яких обставин;
- репрезентація класичного образу героя, яка, своєю чергою, має два підвиди: трансформацію під впливом нового прочитання змісту класичного твору; видозміну ілюстративної концепції, її осучаснення, але без діалогу з літературними якостями твору;
- комерційне використання літературного бренда заради отримання прибутку; створення маркетингової проектної складової, що визначає, які саме візуальні прийоми та художні рішення є потенційно вигідними з комерційного погляду.

Окрім зазначених тенденцій, важливе значення для усвідомлення загальних тенденцій розвитку художніх образів у ілюструванні дитячої книги має проблема “деконструкції героя”, що в середині 1990-х рр. визначив та проаналізував на прикладі дитячої літератури М. Хоуріхен [12].

Отже, зіставлення графічних образів героїв творів, наприклад І. Франка, наочно демонструє значні візуальні трансформації в акцентах, художніх засобах виразності й загальному естетичному настрої запропонованих художниками рішень від 1950-х до 2000-х років. Хоча при цьому “прочитання” франкових творів декларують як незмінне.

Дискусії щодо первинності або вторинності візуального і текстового наративів принагідно до дитячої книги тривають уже не один десяток років.

Надзвичайно актуально постає зазначене питання в художньому компоненті. Автономія образотворчого мистецтва, що в рамках мистецтва книги у багатьох випадках існує як цілком самостійний художній твір або серія творів, дуже часто руйнує вузький місток спільної вихідної тематики, який пов'язує літературне першоджерело з візуальною оповіддю. Відтак, розв'язання цієї проблеми так само коливаються у широкій амплітуді: від пропозиції повного “зростання” тексту та ілюстрації, до декларування їхньої повної автономії.

Зокрема, Ю. Федіна вважає за необхідне акцентувати освітньо-виховний потенціал ілюстрації дитячої книги, наголошуючи на тому, що “ті чи інші оцінювальні моменти, відображені в ілюстрації, читач розуміє чіткіше, ніж з тексту, впливаючи на емоційну сферу особистості через зорове сприйняття, формуючи тим самим певне ставлення до героїв та їх вчинків”, а сама собою “ілюстрація підказує дитині загальну оцінку ситуації незалежно від того, як ця ситуація представлена в тексті книги” [8, с. 120]. Наголошуючи на тому, що ілюстрування виконує “допоміжну функцію”, яка передусім пов'язана з “можливостями зображення розширити розуміння тексту, показати частину в межах цілого або, навпаки, увявити ціле за складовими частинами”, авторка заперечує окремішність візуальної складової, стверджуючи, що “ілюстрації сприяють формуванню у читача додаткових переживань, які розширюють можливості впливу книг для дітей на емоційну сферу особистості, ... “затягують” її у світ подій, що відбуваються у творі” [8, с. 121].

Виваженіше розв'язання цієї проблеми пропонують В. Челомб'їтко та М. Мажуга, які наголошують на тому, що “з формальної точки зору дитяча книга – це інструмент для читання, який розрахований на непідготовлену дитину-читача”, що не володіє значним життєвим досвідом і має небагату практику читання. Відтак, “специфіка дитячої книги полягає в тому, що зоровий та інтелектуальний ряд доповнюють один одного, текстова й позатекстова інформація допомагають засвоїти нову інформацію, отримати досвід” [11, с. 152]. У такому разі літературний та ілюстративний наратив розглядають як підставу для виникнення третього компонента – художньо-естетичного досвіду, який, по суті, і є основним результатом дитячого читання.

Зважаючи на викладене, особливо загострюється питання “літературоцентричності” ілюстрування дитячої книги і характеру спрямованості художньої природи книги для дітей.

Візуальна репрезентація художнього твору є, на наш погляд, комплексним явищем, яке формується у просторі щонайменше трьох засадничих соціокультурних систем:

- художньо-літературної, яка відповідає за текстологічні властивості книги;
- дизайнерсько-конструктивної, що описує матеріальну ідею книги мовою ергономіки та організації;
- художньо-графічної, яка формує візуальний наратив і літературного твору, і книги як конструкції.

Як ми можемо переконатися, будь-які спроби насильно розірвати цю природну сукупність загострюють низку запитань, що впливають на спроби концептуально, на системному рівні розглянути еволюцію візуальної репрезентації дитячої книги упродовж зазначеного періоду.

Як зауважує О. Голубець, “прорив шістдесятників” у період “відлиги” 1960-х рр став важливим чинником процесів утвердження пріоритету творчої індивідуальності у 1970-х – середині 1980-х рр. [2]. Тим часом дитяча книга в межах радянської системи репрезентації формувалась як продукт ідеологічно мотивованої естетики, а її конструктивні властивості не були орієнтовані на вільну ринкову конкуренцію.

Цікаву концепцію подолання традиційного літературоцентризму ілюстрування дитячих художніх творів пропонує О. Сподарик. Авторка спирається на концепцію полікодових текстів Г. Ейгера та В. Юхта (1970-ті рр.), яка описує закономірності поєднання “мов” різних семіотичних систем: літератури, живопису, музики тощо [6, с. 175]. У такому контексті, як стверджує авторка, важливим завданням постає “дослідження природи зв'язку вербального компонента полікодового художнього тексту з його візуальною ілюстрацією”, що є

“суб’єктивним елементом” цього тексту, оскільки “в них відображено особистість художника”, а самі вони “емоційно виражають смисл літературного твору” [6, с. 175].

Таким чином, поняття “дитяча книга” є, за висновком Д. Туйсиної, дещо масштабнішим за поняття “дитяча література” [7, с. 110]. Відтак, намагання організувати взаємодію книжкового синтезу навколо тільки літературного тексту можливе лише у контексті художньої репрезентації конкретного твору, який за сучасних культурно-історичних умов “репрезентує сам себе”, виступає класичним літературним брендом. Невипадково Н. Бейнарис стверджує, що завдання грамотного редагування дитячої книги полягає насамперед у створенні цілісності художнього образу, що є “одним з найважливіших принципів створення дитячої ілюстрації” [1, с. 120].

З іншого боку, згаданий концептуальний підхід є причиною перебільшень, що періодично виникають, гіперболізації ролі тексту стосовно не лише візуального нариву, а й книги в цілому. Так, О. Харченко стверджує, що література (вір) домінує у межах книжкового синтезу, а тому “дитяча книга може бути якою завгодно за форматом, призначенням і змістовним навантаженням” [9, с. 64].

Іншу крайність цього концептуального підходу розвиває С. Ковальчук, наголошуючи на тому, що в художній інтерпретації тексту в рамках дитячого читання ілюстрація має найбільше навантаження [5, с. 2]. Характерно, що саме поняття ілюстрування вчена аналізує і як “зображення за допомогою прикладів”, і як “зображення, що супроводжує і доповнює текст”. Саме зміну практики читання С. Ковальчук узяла за базовий критерій генези дитячої книги, де “починаючи з наймолодшого віку людина ознайомлюється з книгою в її текстово-ілюстративній єдності”, а в процесі зростання та розвитку сприймає книжкові твори різних видів, змісту, призначення і робить це не лише завдяки текстовому матеріалу”. Відтак, “дія останнього підсилюється (а іноді слабшає) залежно від особливостей художнього апарату видання” [5, с. 1].

Отже, ілюстративна автономія та візуально-текстова спільність художнього твору помітно, на нашу думку, впливає на трансформацію образів літературних героїв в українській книжковій ілюстрації другої половини ХХ століття. Літературоцентризм дитячої книжкової ілюстрації, характерний для 1950-х – 1960-х рр., доповнюється у 1970-х – 1980-х рр. новими прикладами виходу за межі літературного тексту, що у подальшому формує вкрай різнобарвну та неоднорідну атмосферу перебудовного фіналу радянського періоду.

Зокрема, процес видання та перевидання творів засвідчує певні зрушення у характері побудови візуального ряду в межах дитячої літературної класики.

Проведений розгляд художнього рішення видань дитячої української літературної класики дає змогу стверджувати, що загальні тенденції у характері створення візуального образу почали зазнавати змін саме впродовж другої половини ХХ століття.

У царині вітчизняної літератури має особливо значні прояви деконструкція героя, адже українська дитяча книга пронесла класичні образи через щонайменше три великі трансформаційні періоди – радянський, пострадянський та новітній, – залишаючись при цьому в просторі постійно актуального та достатньо успішного в маркетинговому сенсі сегмента “вічної” літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бейнарис Н. С. Функции, значимость и особенности создания иллюстрации в концепции детской учебной книги / Н. С. Бейнарис // Текст. Книга. Книгоиздание. – 2014. – № 1. – С. 115–125.
2. Голубець О. М. Мистецьке середовище Львова другої половини ХХ століття (соцреалізм і свобода творчості) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра мистецтвознавства : спец. 17.00.05 “Образотворче мистецтво” / Голубець Орест Михайлович. – Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Київ, 2003. – 31 с.
3. Грисюк М. П. Дитяча книга Західної України: видавництва, особливості, сучасний стан / М. П. Грисюк // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – 2011. – № 3. – С. 27–29.

4. Ємець А. Своєрідність дитячої літератури ХХІ століття і сучасний молодший школяр / А. Ємець // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – Ч. 1. – Умань, 2012, – С. 112–119.
5. Ковальчук С. Книга як художньо-естетичний феномен / С. Ковальчук // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2011. – 17/2. – С. 225–230.
6. Сподарик О. Комбінаторика вживання ілюстрації як елемента полікодового художнього тексту / О. Сподарик // Лінгвістика. – 2012. – № 3. – Ч. 2. – С. 175–183.
7. Туйсіна Д. М. Типологія дитячої книги / Д. М. Туйсіна // Многопрофильный университет как региональный центр образования и науки : материалы всерос. науч.-практ. конференции. Оренбург, 20–22 мая 2009 г. – Оренбург : ИПК ГОУ ОГУ, 2009. – С. 108–114.
8. Федіна Ю. Освітньо-виховний потенціал ілюстрації дитячої книги / Ю. Федіна // Вісник інституту розвитку дитини. – 2014. – Вип. 35. – С. 119–124.
9. Харченко О. М. Дизайн оформлення української дитячої книги на прикладі казок / О. М. Харченко // Вісник ХДАДМ. – 2010. – № 1. – С. 63–149.
10. Чегодаева М. Русская советская художественная иллюстрация 1955–1980 гг.: диссертация на соискание науч. степени канд. искусствоведения : спец. 17.00.04 “Изобразительное и декоративно-прикладное искусство и архитектура”. – Московский Государственный Университет. – Москва, 1986. – 227 с.
11. Челомбійко В. Дослідження впливу візуальної інформації у підручниках на засвоєння навчальної програми / В. Ф. Челомбійко, М. О. Мажуга // Полиграфические, мультимедийные и WEB-технологии (PMW-2016) : тез. докл. 1-й Междунар. науч.-техн. конф., 16–20 мая 2016 р. – Харьков : ХНУРЭ, 2016. – Т. 1. – С. 152–153.
12. Hourihan M. Deconstructing the hero: literary theory and children’s literature / M. Hourihan. – Routledge : London and New York, 1997. – 267 p.

REFERENCES

1. Beynaris, N. S. (2014), Functions, significance and features of creating illustrations in the concept of a children’s textbook, *Tekst. Kniga. Knigoizdanie* [Text. Book. Book publishing], no. 1, pp. 115–125. (in Russian).
2. Holubets, O. M. (2003), “The artistic environment of Lviv in the second half of the XX century (socialist realism and freedom of creativity)”, Thesis abstract for Doct. Sc. (Fine art), 17.00.05, M. T. Rylsky Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology NAS of Ukraine, Kyiv, 31 p. (in Ukrainian).
3. Hrysiuk, M. P. (2011), Children’s book of Western Ukraine: publishers, peculiarities, current state, *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dyzainu i mystetstv* [Bulletin of the Kharkiv State Academy of Design and Arts], no. 3, pp. 27–29. (in Ukrainian).
4. Yemets, A. (2012), The peculiarity of child literature of the XXI century and a modern junior schoolboy, *Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny* [Collection of scientific works of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University], part 1, Uman, pp. 112–119. (in Ukrainian).
5. Kovalchuk, S. (2011), Book as an artistic and aesthetic phenomenon, *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku: zbirnyk naukovykh prats: Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu* [Ukrainian culture: the past, modern, ways of development: a collection of scientific works: Scientific notes of the Rivne State Humanitarian University], 17/2, pp. 225–230. (in Ukrainian).
6. Spodaryk, O. (2012), Combination of the use of illustration as an element of polycodal artistic text, *Linhvistyka* [Linguistics], no. 3, part 2, pp. 175–183. (in Ukrainian).
7. Tuysina, D. M. (2009), Typology of children’s books, *Mnogoprofil’nyy universitet kak regional’nyy tsestr obrazovaniya i nauki: materialy vseros. nauch.-prakt. konferentsii* [Multidisciplinary university as a regional center of education and science: materials all-Russian.

- scientific-practical. conference], Orenburg, IPK GOU OSU, May 20–22, 2009, pp. 108–114. (in Russian).
8. Fedina, Yu. (2014), Educational and edifying potential of illustrating the children's book, *Visnyk instytutu rozvytku dytyny* [Bulletin of the Institute for the Development of the Child], Iss. 1, pp. 119–124. (in Ukrainian).
 9. Kharchenko, O. M. (2010), Design of decorating of Ukrainian children's book by the example of fairy tales, *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dyzainu i mystetstv* [Bulletin of the Kharkiv State Academy of Design and Arts], no. 1, pp. 63–149. (in Ukrainian).
 10. Chegodaeva, M. (1986), "Russian Soviet art illustration 1955–1980 years", The dissertation of the candidate Art Studies, specials. 14.00.04. "Fine Art and Decorative Art and Architecture", Moscow State University, Moscow, 227 p. (in Russian).
 11. Chelombitko, V. and Mazhuha, M. (2016), Investigation of the influence of visual information in textbooks on mastering the curriculum, *Poligraficheskie, mul'timediynye i WEB-tekhnologii (PMW-2016): tez. dokl. 1-y Mezhdunar. nauch.-tekhn. konf.* [Polygraphic, multimedia and WEB-technologies (PMW-2016): theses. doc. 1st Intern. scientific-techn. conf.], Kharkiv, Kharkiv National University of Radiotechnology, May 16–20, 2016, Vol. 1, pp. 152–153. (in Ukrainian).
 12. Hourihan, M. (1997), *Deconstructing the hero: literary theory and children's literature*, Routledge, London and New York. (in English).